

ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕРДЕГИ СОТТУК ДАЛИЛДЕРДИН МАҢЫЗЫ
СУЩНОСТЬ СУДЕБНЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ
THE ESSENCE OF FORENSIC EVIDENCE IN CIVIL PROCEDURES

Патиев Нурханбек Маматович
Патиев Нурханбек Маматович
Patiev Nurhanbek Matatovich

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети
старший преподаватель, Ошский государственный университет
senior lecturer, Osh State University

Кармышаков Мирбек Абдикаримович
Кармышаков Мирбек Абдикаримович
Karmyshakov Mirbek Abdykarimovich

ю.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.ю.н., доцент, Ошский государственный университет
Candidate of law, docent, Osh State University

Токтакун кызы Гүлнүра
Токтакун кызы Гүлнүра
Toktakun kyzy Gulnura

т.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети
к.и.н., старший преподаватель, Ошский государственный университет
Candidate of history, senior lecturer, Osh State University
gulnura-29@mail.ru

ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕРДЕГИ СОТТУК ДАЛИЛДЕРДИН МАҢЫЗЫ

Аннотация

Маанилүүлүк. Макалада далилдөө процесси жана анын этаптары, далилдерди чогултуу жана далилдерди изилдөө ыкмалары баяндалат. Коомчулукта, соттук өндүрүштө соттук далилдөөнүн мааниси жогору болуп, укук илиминде дайыма актуалдуулукту жаратып келет. Далилдөө процессине байланыштуу далилдерди чогултуу жана чечмелөө көйгөйлөрү соттук талаш-тартыштарда өзгөчө мааниге ээ, анткени алар талаш-тартышты соттук кароонун жыйынтыгын аныктоочу далил каражаты болуп саналат. Далилдөөнүн максаты жарандык ишти карап чечүү боюнча мааниси бар фактылык жагдайларды аныктоо болуп саналат. Илимий ишти изилдөөдө ата мекендик жана чет элдик илимий адабияттардын мисалында соттук далилдердин орду, андагы проблемалар талданат. Изилдөөнүн методологиялык негизин салыштырмалуулук, системалык методу менен илимий объективдүүлүк, тарыхый, социалдык жана башка принциптер түзөт. Илимий иштин жыйынтыгы: жарандык процесстеги далилдөө - ишти чечүүгө мааниси болгон фактыларды чындыкка байланыштуу аныктоого багытталган, тараптар менен ишке катышуучу дагы башка жактардын иш аракеттери. Бул аракеттер тараптардын жана ишке катышуучу башка жактардын сотко өздөрүнүн далилдерин келтирүүдөн, сотто түшүнүк берүүдөн, талаштагы фактылар жөнүндөгү далилдерди изилдөөдөн, жана башка аракеттерден турат.

Ачык сөздөр: доказательства, гражданский процесс, государство, право, судебное производство, судебные доказательства

СУЩНОСТЬ СУДЕБНЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

THE ESSENCE OF FORENSIC EVIDENCE IN CIVIL PROCEDURES

Аннотация

Актуальность. В статье описан процесс доказывания, и его этапы, сбор доказательств и методы исследования доказательств. В обществе, в судебном разбирательстве ценность судебных доказательств высока, и они всегда актуальны в юриспруденции. Проблемы сбора и толкования доказательств, связанные с доказательным процессом, приобретают особое значение в правовых спорах, поскольку являются средствами доказывания, определяющими исход судебного рассмотрения спора. Целью доказательств является установление фактических обстоятельств, имеющих значение для решения гражданского дела. При изучении научной работы место судебного доказательства и его проблемы анализируются на примере отечественной и зарубежной научной литературы. Методологической основой исследования является относительность, научная объективность с системным методом, исторические, социальные и другие принципы. Выводы научной работы: Доказательством в гражданском процессе является деятельность сторон и иных лиц, участвующих в деле, направленная на установление фактов, имеющих значение для решения дела. Эти действия состоят из представления сторонами и другими лицами, участвующими в деле, в суде своих доказательств, дачи суду объяснений, исследования доказательств по спорным фактам, и других действий.

Ключевые слова: далил, жарандык процесс, мамлекет, мыйзам, соттук өндүрүш, соттук далилдер

Abstract

Relevance. The article describes the process of proof, and its stages, collection of evidence and methods of examining evidence. In society, in legal proceedings, the value of judicial evidence is high, and it is always relevant in jurisprudence. Problems of collecting and interpreting evidence associated with the evidentiary process are of particular importance in legal disputes, since they are means of proof that determine the outcome of the judicial consideration of the dispute. The purpose of the evidence is to establish factual circumstances relevant to the resolution of the civil case. When studying scientific work, the place of judicial evidence and its problems are analyzed using the example of domestic and foreign scientific literature. The methodological basis of the study is relativity, scientific objectivity with a systematic method, historical, social and other principles. Conclusions of scientific work: Evidence in civil proceedings is the activity of the parties and other persons participating in the case, aimed at establishing facts that are important for resolving the case. These actions consist of the parties and other persons participating in the case presenting their evidence in court, giving explanations to the court, examining evidence on disputed facts, and other actions.

Keywords: evidence, civil process, state, law, judicial proceedings, judicial evidence

Киришүү

Актуалдуулугу. Конституциялык, жарандык, экономикалык, кылмыш иштерин туура териштирүүдө мааниси бар жагдайлар тууралуу баардык факты, маалыматтар такталат. Мындай маалыматтар тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүнүктөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү жана буюм далилдери, үн жана көрмө жазуулар, эксперттердин (адистердин) жыйынтык пикирлери менен аныкталат. Мыйзам бузуу менен алынган далилдер юридикалык күчкө ээ болбойт жана соттун чечимине негиз боло албайт [1; 9].

Далилдер - мыйзамда көрсөтүлгөн тартип боюнча алынган такталуу маалыматтар болуп эсептелинет, алардын негизинде сот мыйзамда аныкталган тартип боюнча иштин жагдайларын түзөт. Соттук далилдер ар кандай негиздер боюнча түрлөргө бөлүнүшү мүмкүн. Көбүнчө соттук далилдер 3 негиз боюнча классификацияланат:

- далилдердин иш жагдайлары менен болгон байланыш мүнөзү боюнча;
- далилдердин булактарынын пайда болушу боюнча;
- далилдердин пайда болуу процесси боюнча.

Такталуу маалыматтар мыйзам түрүндө каралган ыкмалары боюнча түзүлөт: тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, эксперттин корутундусу, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү ж.б.кирет. Доогер сотко өзүнүн мыйзамдуу укук жана кызыкчылыктары бузулган же талашта турган жарандык укугун коргоо үчүн до арызы менен кайрылат. Мындай жардамды көрсөтүү үчүн сот эң алды менен ошол бузулган укуктун бары жогун; эгер бар болсо ал укуктун дал ушул доогерге таандык экендигин, ишке тиешелүү жоопкерчиликтин дал ушул жоопкерге тийиштүү экендигин башкача айтканда, талаштагы укук мамилени аныктоого тийиш. Бирок, укуктар жана милдеттер өзүнөн өзү эле пайда болбойт. Алардын пайда болушу, өзгөрүшү жана кыскартылышы белгилүү бир юридикалык факт менен байланыштуу болот. Ишти туура чечүү үчүн зарыл болгон, сот изилдөөчү бул фактылар эреже катары өткөн учурга тиешелүү - байланыштуу болот. Алар доогер сотко кайрылганга чейинки убакытка таандык. Ошондуктан, бул фактылар жөнүндө маалыматтарды алуу үчүн сот белгилүү бир юридикалык-укуктук булактарга кайрылууга мажбур болот. Мисалы, фактыларды аныктоо үчүн зарыл болгон далилдер керек. Соттук далилдердин мазмуну менен формасы диалектикалык бирдикте каралат жана сөзсүз мыйзам тарабынан белгиленет. Иш боюнча далилдер болуп мыйзамда белгиленген тартипте алынган ар кандай чыныгы маалыматтар эсептелет. Бул маалыматтардын негизинде сот мыйзам тарабынан белгиленген тартипте тараптардан коюлган талаптарды жана ага каршы болууларды негиздөөчү жагдайлардын бар экендигин же жоктугун жана иштин туура чечилиши үчүн болгон дагы башка жагдайларды аныктайт. Бул маалыматтар тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, жазуу жүзүндөгү далилдер, буюм далилдери, эксперттин (адистердин) корутундулары, үн жана көрмө жазуулар менен аныкталат.

Ошентип, далилдердин мазмууну болуп фактылык маалыматтар, Башкача айтканда фактылар жөнүндөгү маалыматтар эсептелет. Ал эми соттук далилдердин формасын далилдөөнүн каражаттары түзөт. Соттук далилдер үчүн бул эки элементтин мазмуну жана формасы бирге каралышы өтө зарыл. Анткени, сотто аныкталуучу фактылар жөнүндө маалымат бербеген далилдердин каражаты эч нерсени далилдебейт, ошондуктан мыйзамда тике каралбаган далилдөө каражаттарынан алынган фактылар жөнүндөгү маалыматтар соттук далилдер катары пайдаланууга жатпайт [2; 10]. Ошондой эле, мыйзамды бузуу менен алынган

далилдер, далил деп таанылбайт жана сот өндүрүшүндө пайдаланылбайт. Муну менен катар айта кетчү дагы бир маанилүү маселе – бул соттун чыгара турган чечимин жалаң гана соттук отурумда изилденген далилдердин жардамы менен аныкталган фактыларга гана негизделишинде. Демек, сотто процесстен (сот отурумунан) тышкары жактан алынган, кандайдыр бир фактылар жөнүндөгү маалыматты өзүнө камтыган далилдер пайдаланууга жатпайт.

Ошентип, далилдерге байланыштуу болгон эң маанилүү маселелерге, соттук далилдерге мүнөздүү болгон төмөндөгү белгилер кирет:

- сотто аныкталууга жаткан фактылар жөнүндөгү маалыматтын мазмуну;
- далилдөө каражаттардын процесстик формалары;
- далилдик маалыматарды алуунун, аларды изилдөөнүн жана далилдик каражаттарды ишке таратуу жолдорунун мыйзамда так аныкталышы.

Иштин накта жагдайын аныктоо максатында далилдерди пайдалануу боюнча жүргүзүлгөн иш аракет соттук далилдөө деп аталат. Бул түшүнүк далилдерди чогултуу, сотко келтирүү, изилдөө жана далилдерге баа берүү сыяктанган аракеттерди өзүнө камтыйт.

Жарандык процесстеги далилдөө - ишти чечүүгө мааниси болгон фактыларды чындыкка байланыштуу аныктоого багытталган, тараптар менен ишке катышуучу дагы башка жактардын иш аракеттери. Бул аракеттер тараптардын жана ишке катышуучу башка жактардын сотко өздөрүнүн далилдерин келтирүүдөн, сотто түшүнүк берүүдөн, талаштагы фактылар жөнүндөгү далилдерди изилдөөдөн, жана башка аракеттерден турат. Далилдөөнүн максаты жарандык ишти карап чечүү боюнча мааниси бар фактылык жагдайларды аныктоо болуп саналат.

Далилдөөнүн предмети:

1) Ишти биротоло чечүүгө мааниси бар юридикалык фактылардын бирикмеси далилдөөнүн предмети деп аталат. Юридикалык фактылар - бул анын бары, жогу менен укуктук норма укуктук натыйжаларын байланыштырган жагдайлар. Мындай жагдайларга ар түрдүү юридикалык фактылар кирет: келишимдер, зыян келтирүүчү же милдеттерди аткарбоо фактылары, төрөлүү, өлүү, никелешүү, никеден ажырашуу фактылары жана башка ушуга окшогон жагдайлардын баары далилдөөнүн предметин түзөт. Анткени, алар доогер тарабынан, анын койгон доосунун негизи катарында, ал эми жоопкер тарабынан доогердин доолук талабына каршы негиз катарында келтирилет. Булардын баарын аныктоо сот органдарынын негизги милдети болуп эсептелет. Ошондуктан, сот келтирилген материалдар жана түшүндүрмөлөрдүн чегинде иштин чыныгы жагдайларын, тараптардын укуктары менен милдеттерин ар тараптан, толук жана объективдүү аныктоо үчүн мыйзам тарабынан каралган бардык чараларды көрүүлөрү тийиш. Далилдөөнүн предметине эң биринчилерден болуп доо талабынын негизи катарында доогер көрсөткөн доонун негизи болгон факт, башкача айтканда юридикалык фактылар кирет. Далилдөөнүн предметине ошондой эле коюлган доого макул эместигинин негизи болгон фактылар, башкача айтканда жоопкердин доого карата макул эместигинин негизи катарында көрсөткөн юридикалык фактылар кирет [3].

2) Ишти карап чечүүгө мааниси болгон фактыларды далилдөө, сотко далилдерди келтирүү жана аларды сот отурумунда изилдөө жолдору менен жүргүзүлөт. Мына ушуга байланыштуу, бул далилдерди сотко кимдер келтирүү керек жана бул далилдер менен сотто изилденүүчү фактыларды далилдөө боюнча кимдер камкордук көрүүлөрү керек деген маселелерди билүү чоң мааниге ээ. Жарандык процесстин негизги максатына ылайык соттук

далилдөө милдети эң алды менен тараптарга (доогер менен жоопкерге), ошондой эле ишке катышкан дагы башка жактарга артылган. Ишке катышкан жактар өзүнүн талаптарынын же талапка каршы болууларынын негизи катары көрсөткөн жагдайларды далилөөгө милдеттүү. Муну менен катар мыйзамда көрсөтүлгөн кээ бир жагдайларды, далилдөө милдетинен тараптар бошотулат.

Далилдөөдөн бошотуучу негиз. Сот практикасында эки категориядагы фактылар далилдөөсүз эле, жарандык иш боюнча чыгарылган чечимдин негизи боло алат. Ошондуктан мындай фактылар далилдөөнүн предметине кирбейт. Буларга: жалпыга белгилүү болгон кырдаал (факт) жана алдын ала аныкталган фактылар кирет.

1) Жалпыга маалымат фактылар.

Сот тарабынан жалпыга маалым деп таанылган жагдайлар далилдөөнү талап кылбайт. Чындыгында эле, юридикалык мааниге ээ болгон жалпыга белгилүү кээ бир фактылардын болуусу мүмкүн: (жер титирөөнүн кесепети, сел жүрүүнүн зыяны ж.б.). Мындай фактылар көпчүлүк менен катар эле сотторго да маалым болот. Эгерде сот ишти карап жатып мындай жагдайларды кездештирсе, бул жагдайларды далилдөөнүн кереги жок деп, токтом кабыл алууга акылуу.

2) Алдын ала аныкталган фактылар.

Жарандык иш боюнча соттун мыйзамдуу күчүнө кирген чечими менен аныкталган жагдай (фактылар), ошол эле тараптар катышып жаткан башка жарандык иштерди караган сот үчүн милдеттүү болуп эсептелет жана ал фактылар кайрадан далилденүүгө жатпайт [4]. Соттун кылмыш иш боюнча мыйзамдуу күчүнө кирген өкүмү, соттун өкүмү менен соттолгон адамдын аракеттеринин жарандык укук натыйжалары жөнүндөгү ишин карап жаткан сот үчүн, бул аракеттердин болгон же болбогондугу жана алар ушул адам тарабынан жасалганбы жокпу деген маселелер боюнча гана милдеттүү. Себеби жабырлануучуга буюмдук зыян келтирген соттолуучунун кылмыш жасагандыгы (факт) кылмыш иш боюнча чыгарылган өкүмдө алдын ала аныкталып отурат, андыктан кылмыштын натыйжасында келтирилген зыянды төлөтүү боюнча жарандык ишти карап жаткан сот үчүн өкүмдүн жогоруда келтирилген бөлүгү милдеттүү түрдө кабыл алынат, жана кылмыштык сотто аныкталган жагдайларды дагы бир жолу аныктоонун, жарандык ишти карап жаткан сот үчүн эч кандай кажети жок. Бул жагдайда, жарандык иш боюнча соттун милдети, келтирилген зыяндын өлчөмүн аныктоо жана аны өндүрүп берүү маселелери менен гана чектелүүгө тийиш. Ошентип, соттук далилдер жана далилдөө темасына байланыштуу алдын ала аныкталуунун мааниси, соттун өкүмү же чечими менен мурун эле аныкталып калган фактыны экинчи жолу кайталап далилдөө зарылдыгынан бошотуу, ошондой эле, бир эле иш боюнча эки карама-каршы чечим чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө жол бербөө болуп саналат. Бул институтту колдонуу, сотко жана башка процесстин катышуучуларына далилдерди топтоо, аларды изилдөө жана баалоо иштери боюнча, убактыларын үнөмдөөгө да мүмкүнчүлүк берет.

Жарандык процессте иш кароого байланыштуу далилдөө милдеттерин бөлүштүрүү маселеси процесстеги атаандаштык принцибинин ишке ашырылышынын даана көрүнүштөрүнө жатат. Жарандык иштин пайда болууна негиз болгон жагдайларды аныктоо максатында далилдерди чогултуу, сотко келтирүү, аларды процессте изилдөө жана далилдерге баа берүү сыяктуу аракеттер соттук далилдөөлөр деп аталарын биз жогоруда айтып өттүк. Ушуга байланыштуу процесс үчүн далилдерди сотко ким келтирет, сотто аныкталуучу фактыларды далилдер менен бекемдөө үчүн кимдер камкордук кылуу керек деген сыяктуу

маселелер принциптүү мааниге ээ [5]. Далилдөө милдеттерин бөлүштүрүү ишке катышкан жактар өзүнүн талаптарынын же талапка каршы пикирлеринин негизи катары көрсөткөн жагдайларды далилдөөгө милдеттүү. Демек, далилдер, тараптар жана ишке катышкан башка жактар тарабынан келтирилет. Булардын далилди талап кылуу өтүнүчүндө, далил белгиленүүгө, ошондой эле иш үчүн мааниси бар кайсы кырдаалды ырастап же жокко чыгара ала тургандыгы туурулу, далилди алууга тоскоолдук кылып жаткан себептер жана анын турган - жайгашкан жери көрсөтүлүүгө тийиш. Максатка ылайыктуулугун эске алуу менен сот тарапка далилди алуу үчүн сурам берет. Сот тарабынан талап кылынып жаткан далил колунда болгон жак, аны сотко же сотко берүү үчүн тиешелүү сурамы бар жактын колуна берет. Талап кылынып жаткан далилди бере албаган же сот белгилеген мөөнөттө бере албаган кызмат адамы же жарандар бул жөнүндө сурам алгандан кийин бир жуманын ичинде себебин көрсөтүү менен сотко билдирүүгө тийиш.

Далил билдирилбеген учурда, ошондой эле далилди берүү жөнүндөгү соттун талабы жүйөлүү эмес деп табылган себептер менен аткарылбаганда, буга күнөөлүү жана сот ишине катышкан жактар болбогон кызмат адамы же жарандар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жоопкерчиликке тартылышат. Кээ бир мыйзамдарда, тигил же бул иштер боюнча далилдөөнүн атайын тартиптерин камтыган нормалар да кездешет. Булар негизинен далилдик божомолдор деп аталат, башкача айтканда божомолдуу фактылар.

Божомолдоо - латынча (презумция- болжолдоо) деген сөздөн алынган. Далилдик божомолдоо бул белгилүү бир фактынын бар экендиги жөнүндө мыйзамда көрсөтүлгөн болжолдоо. Эгерде тараптардын өз талабын негиздөө максатында келтирилген фактысы мыйзамда көрсөтүлгөн болжолдуу фактыларга туура келип калса, анда ал тарап бул фактынын бары жогун далилдөөгө тийиш эмес (ал далилдөө милдетинен бошотулат). Тескерисинче, бул жерде божомолдуу фактынын жок экендигин экинчи тарап далилдөөгө тийиш. Далилдик божомолдоо, мисалга жарандык кодексте каралган, ал боюнча зыян келтирген жак, эгер ал келтирилген зыян боюнча анын күүнөөсү жок экендигин далилдей алса, анда ал зыянды төлөөдөн бошотулат. Башкача айтканда далилдөөнүн тартиби боюнча доогер зыяндын жоопкер тарабынан келтирилгендигин (фактыны) далилдөө милдетинен бошотулуп, тескерисинче өзүнүн доогерге келтирилген зыян боюнча күнөөлүү эместигин далилдөө милдети жоопкерге өтөт. Демек, жоопкер келтирген зыян боюнча өзүнүн күнөөлүү эместигин далилдемейинче ал күнөөлүү деп божомолдоно берет.

Ошентип, мыйзамга ылайык өзүлөрүнүн талаптарынын же ага каршы пикирлеринин негизи катары көрсөткөн жагдайларды далилдөө милдети ишке катышкан жактарга жүктөлөт. Ошону менен катар, ишти карап жаткан соттун бул процесске (далилдөөгө) кайдыгер мамиле кылышы сот адилеттигин ишке ашыруу максатына туура келбейт. Ошондуктан, сот бул иш боюнча далилдерди чогултууда, тараптарга мүмкүн болушунча көмөктөшүүлөрү зарыл. Ал үчүн, сот объективдүүлүктү жана калыстыкты сактоо менен процесске жетекчилик кылат, ишке катышкан жактарга алардын укуктары менен милдеттерин түшүндүрөт, жарандык иштерди чечүүгө далилдерди ар тараптан жана толук талдоо, жагдайларды (юридикалык фактыларды) аныктоо жана ишке тийиштүү гана мыйзамдарды колдонуу үчүн зарыл болгон шарттарды түзөт [6]. Сот колдонууга тийиш болгон укук ченемин эске алуу менен, ишке катышкан жактардын талаптарынын же ага каршы пикирлердин негизинде ишти туура чечүү үчүн кайсы жагдайлардын мааниси бар экендигин аныктайт. Ошондой эле, сот тараптарга

жана ишке катышкан башка жактарга далилдерди топтоого көмөк көрсөтүү максатында аларга кошумча далилдерди келтирүүнү сунуш кылууга укуктуу.

Ишке тийиштүү юридикалык фактылардын (изилденүүчү-далилденүүчү фактылардын) тобун аныктагандан кийин, сот ошол изилденүүчү фактылардын бары жогун аныктоо үчүн изилденүүгө жаткан далилдерди аныктоого тийиш. Ал үчүн сот келтирилген далилдердин кайсынысы ишке тиешелүү, кайсынысын мыйзам боюнча далил катары пайдаланууга болот жана дагы кандай далилдерди ишке тартуу керек деген сыяктуу маселелерди чечет.

Далилдердин ишке тиешелүүлүгүн аныктоо - бул далилдердин каралып жаткан иш үчүн мааниси барбы (канчалык) же жокпу мына ушу маселени аныктоо болуп саналат. Ал эми ишке тиешеси бар далилдер деп- изилденүүчү факты жөнүндө маанилүү маалыматтарды билдирип, тигил же бул изилденүүчү фактылардын бар экендигин билдирүүгө же жокко чыгарууга жөндөмдүү далилдерди айтабыз. Соттун практикасында болсо ишке катышуучулар тарабынан сотто каралып жаткан конкреттүү ишке эч кандай тиешеси жок далилдерди келтирүү фактылары да көп кездешет. Мына ошондуктан сотко келтирилген көптөгөн далилдердин ичинен жалаң гана ишке тиешелүүсүн калтыруу маселелери мыйзамда каралган. Бул боюнча сот келтирилген далилдердин ишке мааниси барларын гана кабыл алууга акылуу. Далилдердин тиешелүүлүгүн аныктоо эрежесинин, далилдөө материалдарынын көлөмүн туура аныктап, соттук процессти ишке тиешеси болбогон далилдерден арылтып, мыйзамдуу жана негиздүү чечим чыгаруу боюнча тийиштүү шарт түзүүдө мааниси өтө чоң.

Иш боюнча кайсы далилдерди изилдөө маселесин чечүүдө, сот далилдердин, мыйзам боюнча иштеги конкреттүү жагдайдын, мыйзамда каралган гана далилдөө каражаттары менен ырасталууга тийиштүүлүк эрежесин да колдонот. Бул эрежеге ылайык белгилүү бир укук мамилелери боюнча (факты) мыйзамда белгилүү болгон гана далилдөө каражаттарын талап кылат. Мыйзам боюнча далилдөөнүн белгилүү каражаттары менен аныкталышы тийиш болгон иштин жагдайлары, далилдөөнүн башка эч кандай каражаттары менен ырасталууга тийиш эмес. Бул эрежеге ылайык, жарандык процессте иш боюнча кайсы бир жагдайды далилдөө үчүн мыйзамда тикелей көрсөтүлгөндүгүнө байланыштуу көрүнгөн эле далилдер колдонула бербейт. Күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү ошондой эле карыз, белек, комиссия, тапшырма берүү, кыймылсыз мүлктү сатуу, алуу жана башка келишимдер боюнча пайда болгон иштерде да далилдике жатпайт.

Мыйзам боюнча, сот өз чечимин сот отурумунда изилденген далилдерге гана негиздей алат. Биринчи инстанциядагы сот далилдерди тике өздөрү изилдөөгө милдеттүү. Далилдерди изилдөө- соттук далилдердин аныктыгын билүүгө багытталган соттун процесстик иш аракеттери. Далилдерди ийгиликтүү изилдөө үчүн сот фактылар жөнүндөгү маалыматтардын булактарынын сапаттуулугуна жана сотко билдирилген маалыматтардын чын экендигине ишенимдүү болууга тийиш. Сот, иш боюнча келтирилген далилдерди соттун 1-инстанциясындагы жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде баалайт, б.а. ишке мааниси бар кайсы жагдайлардын аныкталгандыгын же аныкталбай калгандыгын, бул иш боюнча кайсы мыйзам колдонула тургандыгын, жана доонун канааттандырылууга жатар-жатпасын аныктайт [7]. Сот далилдерди баалоодо мыйзамды, укуктук аң-сезимдүүлүктү жетекчиликке алып, иштин бардык жагдайларынын натыйжасы менен соттук отурумда ар тараптан, толук жана объективдүү кароого негизделген өзүнүн ички ишенимин ойго алат. Сот үчүн эч кандай далилдер алдын-ала белгиленген укуктук күчкө ээ болбойт. Далилдөө материалдарынын

толуктугу, ички ишенимдеринин эркиндиги жана баалоонун тикелиги, соттордун далилдерди туура баалоолорунун эң негизги шарттарынан болуп эсептелет.

Далилдерди камсыз кылуу. Адатта, далилдер башка маалыматтар сыяктуу эле көпкө сакталбайт. Мындай жагдай маалымат алынуучу булактарга да байланыштуу. Убакыт өткөн сайын алардын керек болгон учурда болбой калу коркунучу күч алат: күбөлөрдүн эс акылы-эс тутуму начарлайт, буюмдар бузулат, далилдердин булактары жок болуп кетет же болбосо аны сотко келтирүү же турган жеринде изилдөө мүмкүнчүлүгү жоголот жана башка ушул сыяктуу жагдайлар кирет.

Далилдерди камсыз кылуу аракеттери мына ушундай “коркунуч” туулган учурлурда ишке ашырылат. Мыйзамга ылайык, эгерде өзүлөрүнө кийин зарыл болгон далилдерди келтирүү мүмкүн болбой калат же кыйын болуп калат деп шектенүүгө негиз болсо, анда ишке катышуучу жактар бул далилдерди камсыз кылуу жөнүндө ошол, далилдер бар жердеги сотко кайрылууга акылуу. Далилдерди камсыз кылуу боюнча аракеттерге: тараптар жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрүн угуу, жазуу жана буюмдук далилдерди изилдөө, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүн угуу, экспертиза жүргүзүү жана башка ушул сыяктуу аракеттер кирет. Арыз далилдерди камсыз кылуу боюнча процесстик аракеттер жүргүзүлүүгө тийиш болгон райондун сотуна берилет. Бул арызда камсыз кылынуусу зарыл болгон далилдер, ушул далилдер менен аныкталуусу зарыл болгон жагдайлар, арызданучуну камсыз кылуу жөнүндөгү суроо талап менен кайрылууга мажбур кылган себептер, жана да далилдерди камсыз кылуу үчүн зарыл болгон соттогу жарандык иш да көрсөтүлүүгө тийиш. Доогер жана ишке катышуучу башка жактар, далилдерди камсыз кылуу убакыты жана жери жөнүндө кабарландырылат, бирок алардын процесске келбей калуусу, далилдерди камсыз кылуу жөнүндөгү арызды кароого тоскоолдук кылбайт. Протоколдор жана далилдерди камсыз кылуу иретинде чогултулган бардык материалдар ишке катышып жаткан жакка билдирүү менен, ишти карап жактан сотко жиберилет.

Соттун далилдерди камсыз кылуу боюнча арызды кабыл албагандыгы жөнүндөгү аныктамасына жекече даттануу арызы берилиши мүмкүн. Эгерде далилдерди камсыз кылуу зарылчылыгы ишти сот органдарында козгогонго чейин пайда болсо, анда далилдерди камсыз кылуу Кыргыз Республикасынын нотариат жөнүндөгү мыйзамдарында каралган тартипте нотариалдык органдар, ошондой эле консулдук мекеменин кызмат адамы тарабынан жүргүзүлөт.

Жыйынтык.

Иштин накта жагдайын аныктоо максатында далилдерди пайдалануу боюнча жүргүзүлгөн иш аракет соттук далилдөө деп аталат. Бул түшүнүк:

- далилдерди чогултуу, сотко келтирүү,
- изилдөө жана далилдерге баа берүү сыяктанган аракеттерди өзүнө камтыйт.

Жарандык процесстеги далилдөө - ишти чечүүгө мааниси болгон фактыларды чындыкка байланыштуу аныктоого багытталган, тараптар менен ишке катышуучу дагы башка жактардын иш аракеттери. Бул аракеттер тараптардын жана ишке катышуучу башка жактардын сотко өздөрүнүн далилдерин келтирүүдөн, сотто түшүнүк берүүдөн, талаштагы фактылар жөнүндөгү далилдерди изилдөөдөн, жана башка аракеттерден турат [8]. Далилдөөнүн максаты жарандык ишти карап чечүү боюнча мааниси бар фактылык жагдайларды аныктоо болуп саналат.

Жарандык процессте иш кароого байланыштуу далилдөө милдеттерин бөлүштүрүү маселеси процесстеги атаандаштык принцибинин ишке ашырылышынын даана көрүнүштөрүнө жатат. Жарандык иштин пайда болууна негиз болгон жагдайларды аныктоо максатында далилдерди чогултуу, сотко келтирүү, аларды процессте изилдөө жана далилдерге баа берүү сыяктуу аракеттер соттук далилдөөлөр деп аталарын биз жогоруда айтып өттүк. Ушуга байланыштуу процесс үчүн далилдерди сотко ким келтирет, сотто аныкталуучу фактыларды далилдер менен бекемдөө үчүн кимдер камкордук кылуу керек деген сыяктуу маселелер принциптүү мааниге ээ. Башкача айтканда, далилдөө милдети процеске катышуучулардын кимисине жүктөлөт деген суроого жооп издөө. Далилдөө милдеттерин бөлүштүрүү боюнча жалпы жобого таянсак, ага ылайык ишке катышкан жактар өзүнүн талаптарынын же талапка каршы пикирлеринин негизи катары көрсөткөн жагдайларды далилдөөгө милдеттүү. Демек, далилдер, тараптар жана ишке катышкан башка жактар тарабынан келтирилет.

Жарандык сот өндүрүшүндөгү далилдер – тараптардын тиешелүү процесстик укуктарынын жыйындысына негизделген жана иштин чыныгы жагдайлары жөнүндө билдирүүлөрдөн, далилдерди көрсөтүүдөн, изилденген далилдер боюнча түшүндүрмө берүүдөн, каршы тараптын далилдерин төгүнгө чыгаруудан, өндүрүп алуу жөнүндө арыз берүүдөн турган процесстик иш-аракет. Соттук далилдөөдө субъекттер болуп тараптар гана саналат. Сот бул учурда пассивдүү ролго ээ болуп, тараптардын сунушун, далилдерди карап чечим кабыл алат. Сот далилдерди баалоодо мыйзамды, укуктук аң- сезимдүүлүктү жетекчиликке алып, иштин бардык жагдайларынын натыйжасы менен соттук отурумда ар тараптан, толук жана объективдүү кароого негизделген өзүнүн ички ишенимин ойго алат. Сот үчүн эч кандай далилдер алдын-ала белгиленген укуктук күчкө ээ болбойт. Далилдөө материалдарынын толуктугу, ички ишенимдеринин эркиндиги жана баалоонун тикелиги, соттордун далилдерди туура баалоолорунун эң негизги шарттарынан болуп эсептелет.

Акыркы мезгилде укук тутуму, анын ичинде жарандык процессуалдык укуктан алсак, соттук жарыш сөздө тараптардын тең укуктуулугунун принцибин эске алынат. Мындан ары да, Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана аны иштеп чыгууда, тиешелүү мыйзамдарды кабыл алууда, жарандык иштерди кароодо доогер жана жоопкер келтирген далилдерге таянуу менен мыйзамдар кабыл алынууга тийиш.

Укуктун, философиянын жана соттук практиканын көз карашынан алганда, далилдердин жардамы менен чындыкка жетишүү соттук далилдөөнүн максаты болуп саналат. Өлкөнүн илимпоздорунун алдында сот ишмердүүлүгү менен тараптардын атаандаштык жүрүм-турумун гармониялуу айкалыштыруу зарылчылыгы менен байланышкан азыркы жарандык процесстик мыйзамдардын негизги жана карама-каршылыктарын чечүү үчүн чындыктын концепциясын комплекстүү иштеп чыгуу милдети турат.

Колдонулган адабияттар

- 1) Интернет ресурс: <https://ky.wikipedia.org>.
- 2) Сатыбеков С.С. Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик укугу. Бишкек 2012. 135-бет
- 3) Баулин О.В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел: автореф. дисс., докт. юрид. наук. - Москва, 2005. - 31 с.

- 4) Кыргыз Республикасынын жарандык – процессуалдык кодекси 29.12.1999-ж. №146
- 5) Нахова Е.А. Принцип свободной оценки доказательств в системе принципов доказательственного права в гражданском судопроизводстве // Ленинградский юридический журнал. 2015. № 1
- 6) Чернова М. Н. Заключение эксперта как доказательство в гражданском и арбитражном процессе: дисс.. канд. юрид. наук. – Москва 2015. - 177 с.
- 7) Коваленко А.Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве. - Москва: Норма, 2002. - 201 с.
- 8) Камил к.Г. Показания подозреваемого как источник доказательств в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики: дисс.. канд. юрид. наук. - Бишкек 2021, -23 с.
- 9) Патиев, Н. М. Жарандык процесстеги доо коюуга укуктуулук жана доону камсыз кылуу шарттары / Н. М. Патиев, Г. Токтакун Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Укук. – 2023. – No. 2(3). – P. 87-97. – DOI 10.52754/16948661_2023_2(3)_14. – EDN BINHGT.
- 10) Нарбаев, О. Б. Соттук экспертизаны дайындоонун көйгөйлөрү / О. Б. Нарбаев, Г. К. Арстанбаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 1, No. 3. – P. 169-174. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_169. – EDN GIYRBT.